

Mekân Siyasetinin Yüz Yıllık Tezahürleri

Fatma Ünsal

Tarih boyunca mekân, siyasetin kaynağı, amacı ve aracı olmuştur. Mekân, haklar ve gereksinimlerin olanaklar ile eşleşmesinin en somut halidir. Doğasında paylaşım olan bu eşleşme kaçınılmaz olarak mekânı siyasetin kaynağı kılmaktadır. Mekândaki her türlü planlı veya plansız eylem, olanaklara erişim yoluyla güç dengelerinin değişimine neden olduğu için, gücün yeniden dağıtımını ve mekâna perçinlenmesini siyasetin amacı haline getirir. Bu amaca yönelik her türlü mekânsal müdahale veya bu müdahalelere karşı verilen mücadeleler de, siyasetin öznesi olan iktidar ve muhalefetin oy potansiyelini oluşturan ve sağlamlaştıran araçlara dönüşmektedir.

Müdahaleler ve mücadelelerden oluşan siyasetin ve mekânı siyasetin nesnesi kılan gerçekliğin, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca İstanbul'da izini sürmeyi hedefleyen bu yazıda, bir çözümleme denemesi yapılmakta ve tarihsel kırılma kabul edilen üç dönemden sınırlı sayıda, sembolik önem taşıyan kesitler olarak mekân siyasetinin panoraması sunulmaktadır.

Erken Cumhuriyet Yılları

Cumhuriyetin ilanı ile başta Ankara olmak üzere Anadolu kentlerinde yaşanan köklü değişim, İstanbul için geçerli değildir. Tanzimat reformları ile başlayan yeniden yapılanma ve 1831 yılında 'Mimarbaşılık' ile 'Şehreminliği' nin birleştirilmesiyle kurulan Ebniye-i Hassâ Müdürlüğü'nün Ebniye Nizamnânesi'ne (Turan, 1963, s. 178-179) göre başlamış olan imar faaliyetleri, 1868'de yeniden düzenlenen Şehremaneti bünyesinde, olağan akışında devam etmektedir. Nitekim, son Osmanlı Şehremini Cemil Topuzlu ile Cumhuriyet rejiminin ilk Şehremini Emin Erkul, İstanbul'un planlama faaliyetlerini yönetmek için kurulan komisyonda (Tekeli, 2013, s. 75) birlikte ve uyum içinde çalışmışlardır.

İstanbul belediye başkanlarının siyasi iradesi ve kişilikleri, İstanbul'un şekillenmesinde iz bırakmıştır. En fazla hatırlananlar ise mekâna köklü biçimde müdahale eden ve imar operasyonları ile anılan Belediye Başkanlarıdır. Oysa, İstanbul Belediye Başkanlığı görevine 1926'da

atanan ve 1938'e kadar görev yapan Muhittin Memduh Üstündağ, sosyal belediyeciliğin kurumsallaşmasına öncelik vermesi ile kendisinden önce ve sonra görev yapan 'operatör doktor' belediye başkanlarından ayrılmaktadır. Öncelikli müdahale alanı toplumsal üst yapının güçlendirilmesi olmuştur. Toplumsal üst yapının mekânda simgesel yapılar ile somutlaşması ve görünürlik kazanması, toplumda zihniyet dönüşümüne katkıda bulunarak çarpan etkisi yaratmıştır. Başka bir deyişle, Üstündağ'ın determinist mekân siyaseti başarılı olmuştur.

Üstündağ'ı farklı kılan girişimlerinde, Atatürk ile yakın çalışmasından kaynaklanan güç ve Cumhuriyet devrimlerinin yarattığı iklim önemli rol oynamıştır. 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'nun 149. maddesine dayanarak, İstanbul'da Valilik ile Belediyenin tek elde toplanması ile birlikte, Üstündağ geniş yetkiler kazanmış ve bu yetki genişliğini müfettişlik döneminde edindiği deneyimle birleştirmiştir. Üstündağ bir yandan okuma yazma seferberliğine İstanbul'da 1208 "millet mektebi" açarak katkıda bulunurken, diğer yandan salgın hastalıklarla mücadele etmeye yönelik sağlık kurumlarını hayata geçirmiş, dispanserler açarak ve gezici sağlık ekipleri kurarak yoksul semtlerde sağlık hizmeti verilmesini sağlamıştır (Güneş, 2020, s.52-56).

Eğitim seferberliği ve halk sağlığının iyileştirilmesinin yanında, kentsel hizmetlere erişimin sağlanması ve denetlenebilmesine yönelik önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Yabancı şirketlerin tekelinde olan kentsel altyapı hizmetlerinin İstanbul Belediyesi'ne devredilmesi sağlanarak, ulusal kimliğin güçlenmesi ve özgürleşmesine katkı sağlanmıştır. Kentsel altyapı hizmetlerinin, mekânsal kurgunun görünmeyen unsurları olarak imaj etkisi ve siyasi getirisi düşük olduğu halde, sosyal adaletin sağlanması ve toplumsal mücadeleye katkısına önem ve öncelik verilmiştir. Başka bir deyişle, mekân siyasetinde uzun vadeli toplumsal kazanımlara yönelik hamleler belirleyici olmuştur. Terkos şirketi 1932'de, Üsküdar ve Kadıköy Su şirketi 1938 de, İstanbul Elektrik Şirketi 1938'de satın

alınmıştır. Bunları işletmek için 1933'te İstanbul Sular İdaresi, 1939'da İ.E.T.T kurulmuştur (Tekeli, 2013; Güneş, 2021; Yurdakul, 2017).

Ne var ki, ulusal kimliği güçlendiren bu yaklaşımın ekonomik yaşam üzerindeki etkilerini göz ardı etmemek gerekir. Cumhuriyetin devraldığı ekonomik yapı, İstanbul'un üretim ve ticaret hayatında gayrimüslim nüfusun, müslüman nüfusa göre ağırlıklı olarak etkin olduğunu ortaya koymaktadır (Pamuk, 1994; Tekeli, 2009; Ortaylı, Küçükkaya, 2012). Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, İstanbul'da ekonomiyi kontrol eden gayrimüslim nüfusun İstanbul'u terk etmesi, bir yandan ekonomide önemli bir zafiyet yaratırken, diğer yandan milli üretimin desteklenmesini tetiklemiştir. Milli sermayenin desteklenmesi ile kurulan yeni üretim odakları ve etrafında oluşan konut alanları, ilerleyen dönemlerde sadece makroformun değil, mekân siyasetinin de belirleyicisi olmuştur.

Yerli malların üretim ve tüketimine yönelik seferberliğin sembollerinden biri, bizzat Atatürk'ün talimatı ile İş Bankası öncülüğünde 1934'de kurulan Paşabahçe Cam Fabrikası'dır. Geniş üretim hacmi ve işçi kapasitesi ile ekono-

miye katkısının yanında, zanaatçılık boyutu olan cam sanatının gelişmesi bakımından da sembolik önemi büyük bir girişimdir. Nitekim bu dönemde, millileşme girişimleri ekonomik yaşam ile sınırlı kalmamış, kültür ve sanat alanlarında da etkili olmuştur.

İstanbul'da kültür ve sanat faaliyetlerinin mekâna kavuşması ve simgesel yapılar ile görünürlük kazanması kadar, Belediye çatısı altında kurumsallaşmış olması da önem taşır. Atatürk tarafından prensipleri belirlenmiş olan kültür politikaları çerçevesinde Dârülelhan'dan İstanbul Belediye Konservatuarına dönüşüm sağlanmış, bu dönemde ortaya konan irade ve kararlılıkla 1934 yılında Cemal Reşit Rey şefliğinde kurulan yaylı orkestra, 1944'de İstanbul Şehir Orkestrası, 1972'de ise Devlet Senfoni Orkestrası'na dönüşerek günümüze kadar etkin varlığını korumuştur (Uluskan, 2010, s. 337-339). Kültür ve sanatın Belediye çatısı altında mekânsallaşması, psikolojik eşiklerin aşılmasını sağlamış, elitist çemberin dışına çıkarak geniş toplumsal kitlelere yayılmasına olanak yaratmıştır. Bu yaklaşımın en somut göstergelerinden biri, Dârülaceze'den gelen çocukların Belediye Konservatuarı'nda 7 yıllık eğitim almasının sağlanması ve 1935 yılında ilk Belediye Bاندosu'nun kurulmasıdır (Güneş, 2021, s. 296). Toplumsal yararın yaygınlaştığı, mekânsallaştığı ve görünürlük kazandığı bu dönem, planlama tarihi bakımından da önemli bir başlangıca işaret etmektedir.

İstanbul'un geniş kapsamlı mekânsal planlama sürecinin başlangıcı Prost Planı'dır. Henri Prost'un davet edilmesi ve planlama çalışmalarına başlaması Üstündağ döneminde gerçekleşmiştir. Ancak, köklü mekânsal müdahalelerin hayata geçirilmesi bir sonraki 'operatör doktor' Belediye Başkanı Lütfü Kırdar dönemine kalmıştır. Prost Planı için, İstanbul'da uygulanabilen ve günümüze kadar izleri kaybolmayan tek üst ölçekli plandır demek yanlış olmayacaktır. Çok sayıda akademik araştırmaya konu olan Prost Planı'nın içerik detayları, tekrara düşmemek için bu yazının kapsamı dışında tutulmuş ve siyasi bağlama ilişkin değerlendirme ile sınırlı kalmaya özen gösterilmiştir. Liman ve sanayi bölgesi yer seçimi kararları dışında, siyasi otoriteler ile uyum içinde plan kararları verilmiştir. Prost, uluslararası çevrelerde tarihi yapılara olan duyarlılığı ile tanınmasına rağmen İstanbul'da modern bir toplum yaşamı yaratmaya yönelik siyasi beklentilerin etkisi altında kalarak müdahaleci bir yaklaşım sergilemiştir (Bilsel, 2010, s. 63). Prost'un Tarihî Yarımada için koymuş olduğu 40 m rakımdan yüksek yapı

Terkos Şirketi'nin Satın Alınması Haberi
(<https://www.gastearsivi.com/gazeteSayisi/milliyet/1931-06-03>)

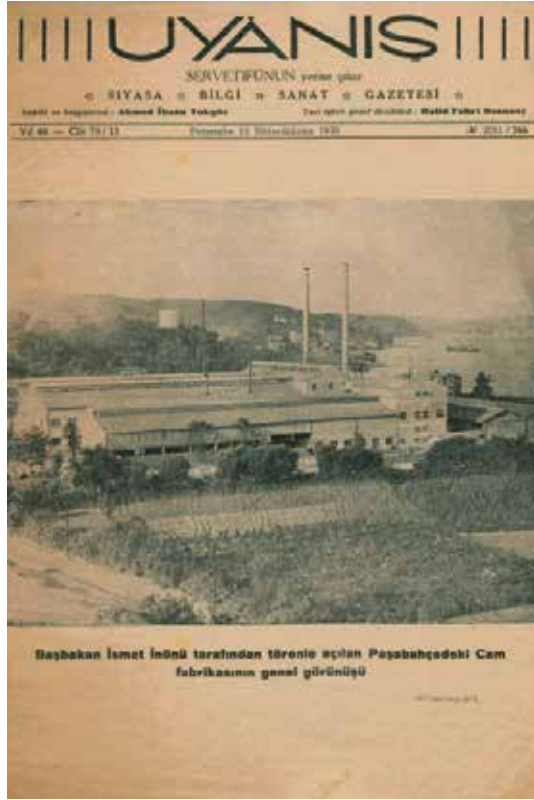
yapılmaması kuralı, kentin eşsiz silüetinin günümüze kadar büyük ölçüde korunmasına olanak yaratmıştır. Bununla birlikte, büyük ulaşım yollarının bir ekonomik gereklilik olduğunu savunması ve otomobile öncelik veren ulaşım politikaları, tarihi dokunun tahribinde etkin olmuş ve 1939-1948 arasında, meydan ve yol genişletmeleri nedeniyle 1.148 bina yıkılmıştır (Tekeli, 2013, s. 88). Bu yıkımın bir sonraki dönemin fragmanı olduğu söylenebilir.

Planı uygulayan güçlü siyasi iradenin mi, yoksa bir sonraki dönemden itibaren İstanbul'un mekânsal gelişmesinde egemen olan, demokrasi görüntüsü altında plansız kalabilme becerisine sahip mekân siyasetinin mi daha yıkıcı etki yaratmış olduğu, tartışmaya açık bir soru olarak kalmıştır.

Çok Partili Siyasete Geçilmesi

Prost'un, Valilik ile Belediye Başkanlığı yetkilerinin tek elde toplandığı ve Atatürk'ün güçlü gölgesine sığınmış bir dönemde sahip olduğu geniş yetkiler, 1946'da çok partili siyasi hayata geçilmesi ile birlikte sorgulanmaya başlamıştır. Devletçi ve denetim kabiliyeti yüksek bir siyasi ortamda üretilen planın, özel sermaye yanlısı ve spekülasyona açık bir ortamda uygulanmasından kaynaklanan tutarsızlıkların, Prost'un İstanbul'u terk etmesinde etkin olduğu düşünülmektedir. Prost siyasi irade ile uyuşmadığı için 1950'de İstanbul'u terk etmiş olsa dahi, Menderes tarafından benimsenen ulaşım kararları, planın bütünlüğünden ayrıştırılarak, köklü ve dönüştürücü mekânsal müdahalelere dayanak teşkil etmiş ve yıkıcı etki yaratmıştır.

İstanbul Belediyesi bünyesinde kurulan bir komisyon tarafından hazırlanmış olan 'Güzelleşen İstanbul', aslında Prost'un 10 yıllık planının (1943-1953) bir özetidir. İstanbul Müntikası Planı olarak planlama tarihinde yerini alan ve köklü müdahaleler içeren plan ve program; Taksim-Karaköy, Taksim-Tepebaşı, Eminönü-Beyazıt bağlantı yollarının açılmasının yanında Haliç'in iki yakası ve Tarihi Yarımada'nın Marmara sahilinde bulvarların açılmasına dayanak teşkil etmiştir (Bilsel, s. 64). Bununla birlikte, Menderes operasyonları olarak bilinen köklü mekânsal müdahalelerin planlı programlı, bütçesi hazırlanmış operasyonlar olmadığı, hızlı ve pragmatik biçimde yapıldığı bilinmektedir. Hesapsız ve denetimsiz yaklaşıma, Menderes'in "Hızımız kesilmesin... asfalt yollarda saatte 120 kilometre hızla yağ gibi kayan otomobiller" söylemi ile meşruiyet kazandırılmıştır (Boysan, 2020). Yeni açılan yollar tari-

Paşabahçe Cam Fabrikası
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/27885>)

hi dokuyu tahrip etmekle kalmamış, mekânsal yayılmayı kolaylaştırarak kompakt kent formunun kaybedilmesinde de etkin olmuştur. Böylelikle ulaşım olanakları ile kent makroformunun toksik ilişkisinin temelleri atılmıştır. Ulaşım olanakları arttıkça yayılan kent, yeni yolların yapılması için talep yaratan kaynağa dönüşmüştür.

Menderes operasyonları, sadece İstanbul'un tarihi dokusunda dramatik değişiklikler yaratması ve yıkım etkisi ile değil, mekân siyasetinin dönüşümünün anlaşılması bakımından da önem taşır. Artık İstanbul, siyasi gücün gösteri alanıdır. 26 Şubat 1957'de, İstanbul'un imarı için denetimsizce yapılan harcamalar hakkında sorulan sorulara ".....İstanbul'u bir kere daha fethedeceğiz" diyerek yanıt veren Adnan Mende-

Aksaray 1959
(<http://www.eskiistanbul.net/448/aksaray-bolgesi-hava-fotografi-1959?lg=0&slide=0>)

res'in (TBMM Tutanak Dergisi, 1957, s. 910) imar işlerini bizzat yönetmesi ve nihayet 20 Mart 1958'de İstanbul'un fahri Belediye Başkanı ilan edilmesi, İstanbul'un mekân siyasetinde tahrip gücü yüksek yeni bir çığır açmıştır.

Menderes'in İstanbul üzerinden icra ettiği mekân siyaseti, yabancı sermaye yatırımlarını teşvik eden yaklaşımından ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin Marshall Planı'ndan bağımsız ele alınamaz. Marshall Planı Türkiye'yi tahıl üreticisi olarak işaretlemiş, stratejik önem taşıyan ağır sanayi yatırımları yerine karayollarının inşasını desteklemiştir. TBMM'nin Refik Koraltan Başkanlığında toplanan 28.2.1951 tarihli oturumunda müzakere edilen Marshall yardımının, bütçeye aktarılması ve TBMM'nde müzakere edilerek alınacak kararlar doğrultusunda kullanılması gerekirken, Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın ifadesiyle "...dost Birleşik Amerika ile mutabık kalınmak suretiyle tahsis edilmesi..." İstanbul'un karayolları öncelikli mekânsal gelişme yapısının temel belirleyicisi olmuştur. Bütçe kullanımına dair mevzuata aykırı olan bu uygulamaya itiraz eden Van milletvekili Ferit Melen "...tevehhüm (evham) ediyor..." olmakla itham edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 1951, s. 1201-1203). Ne var ki, zaman evham sahiplerini maalesef haklı çıkarmıştır. Marshall Planı, karayollarının inşasının yanında, Anadolu'da traktör satışı ve tarımda mekanizasyona bağlı olarak kırsal nüfusun çözülmesinde de etkin olarak, İstanbul hedefli büyük göç dalgalarının kaynağı olmuştur.

1950'li yıllardan itibaren İstanbul'da sanayileşme hızının artması ve hızlı nüfus artışının etkileri, düzenli ve düzensiz gelişen konut alanlarında farklı sonuçlara neden olmuştur. Düzenli konut alanlarında, 1954'de 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 26. maddesi değiştirilerek kat mülkiyetine olanak sağlanması, yapsatçı üretimin ilk yasal dayanağıdır. Hızlı kentleşme karşısında konut üretimi için finansman kaynağı yaratamayan siyaset, 1965'de çıkan 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu'nu çıkararak, finansman darboğazını yapsatçı denilen küçük girişimcinin kaynakları ile aşmanın yolunu açmıştır. Bu yeni konut finansman modeli müteşebbis Türk halkı tarafından hızla benimsenmiş ve tarihi dokuyu oluşturan sivil mimari örnekleri yerini çok katlı yapılara bırakmıştır. İnşaatçılığı özendiren ve etkin denetimden kaçınan siyasi irade, günümüze kadar etkisini sürdürerek, düzenli konut alanlarında dahi niteliksiz yapı stoğunun oluşmasına neden olmuştur ve olmaya devam etmektedir.

Düzenli konut alanlarının gelişmesi küçük girişimciler ve yapsat tarzı üretim ile sınırlı değildir. 1953'de sermaye yapısı güçlendirilen Emlak ve Kredi Bankası, Hazine'ye ait arazilerde nitelikli tasarım örnekleri olan toplu konut projeleri inşa edilmesinde öncü olmuş ve düşük faizli, uzun vadeli kredi olanakları yaratarak talebin oluşmasını sağlamıştır. Banka, inşaat maliyetlerinin sübvansede edilerek en aza indirilmesi ve inşaat kalitesinin denetlenmesinde de etkin olmuştur. Böylelikle, kamu sektörü konut üretiminde düzenleyici olmanın ötesine geçerek icracı olmuş ve mekân siyasetine yeni bir boyut katmıştır. Bu boyutun, sonraki dönemlerde değişen ve dönüşen kamu yönetimi anlayışı ile birlikte dönüşümünün yaratacağı etki henüz bilinmemektedir.

Kamu sektörünün Emlak ve Kredi Bankası aracılığıyla İstanbul'da gerçekleştirdiği ilk proje 1947-1957 yıllarında, Kemal Ahmet Arû ve Rebii Gordon tarafından tasarlanan Levent Projesi'dir. Farklı yapı tipleri içeren Proje'nin inşası sürmekte iken, Bakırköy'de yeni bir proje başlatılmıştır. Bakırköy Baruthanesi 1955 yılında Emlak ve Kredi Bankası tarafından satın alınmış ve 1956 yılında mimari tasarım proje yarışması düzenlenmiştir. Jüri'nin beğenilen projelerin sentezini yaparak ilerleme kararından sonra, yine bir yarışma ile projeye "Ataköy" ismi verilmiş ve 15 Eylül 1957'de bizzat Menderes'in katılımıyla temel atılmıştır. Dönemin öncü tasarım ve üstün mimarlık vizyonunu hayata geçiren projelerin, mekânsal determinizmin başarılı örnekleri olarak, sosyal ve siyasal etkileriyle de anılması gerekmektedir. İlk kez Kemal Ahmet Arû ve ekibi tarafından 4. Levent Projesi kapsamında, tüm açık alanlar kamusal yeşil alan olarak Belediye'ye bırakılmış ve kamusal mekân üretimine yönelik bu ilke Ataköy Projesi'ne de örnek teşkil etmiştir (Yöney, 2018).

Kamusal mekânı kazanmak ile yetinilmemiş, yapıların cephelerine yerleştirilen sanat eserleri ile açık sergi alanı oluşturulmuştur. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Eren Eyüboğlu, Sabri Berkel gibi değerli seramik sanatçıların eserlerinin yer aldığı cepheler, İstanbul için yeni bir orta sınıf tahayyülünü de yansıtmaktadır. Bu yeni mekân siyasetinin kazanımları sadece edinilebilir konut sayısının artması ve barınmada sosyal adaletin sağlanması ile sınırlı kalmamış, kent çeperlerinde yer alan Hazine arazilerini değerlendirerek kentin makroformunun kontrol altına alınması, yeni bir yaşam kültürünün topluma tanıtılması ve belki de en önemlisi, sonraki dönemlerde sahip çıkmadığımız, ortak kullanıma açık kamusal mekân anlayışının tasarlanması ve uygulanmasıdır.

Düzensiz konut alanlarında ise bambaşka dinamikler etkin olmaktadır. Yeni karayollarının inşası ve sanayi kuruluşlarının karayollarını takip eden yer seçimine bağlı olarak, plandan ve denetimden 'muaf' bir gelişme yapısı ortaya çıkmaktadır. Karayolları öncelikli ve özel sektör yanlısı piyasa ekonomisi ile desteklenen sanayi yatırımları, yeni açılan yolların güzergahları üzerinde yer seçerek, plansız ve denetimsizce yayılmıştır. Sanayi kuruluşlarında çalışmak için İstanbul'a göç edenleri barındıran ve ucuz işgücü deposu olarak kurulan gecekondu mahalleleri, kısa sürede sanayi kuruluşlarını kuşatmıştır. Gecekondu yapımını önlemek ve sanayi çalışanları için edinilebilir konut üretmek yerine, denetimsiz konut üretimini görmezden gelen ve imar afları ile örtülü destek veren popülist mekân siyasetinin temelleri atılmıştır.

Mekâna doğrudan müdahale içermeyen ve demokrasi kılıflı bu yeni mekân siyaseti, mekânın sınıfsal bölüşümünü sabitlemiş ve gecekondu mahallelerinin hızla yayılmasında etkili olmuştur. Gecekondu mahallelerinin ortaya çıkması ve yayılması, sanayinin yapısı ile birlikte ele alındığında anlam kazanmaktadır.

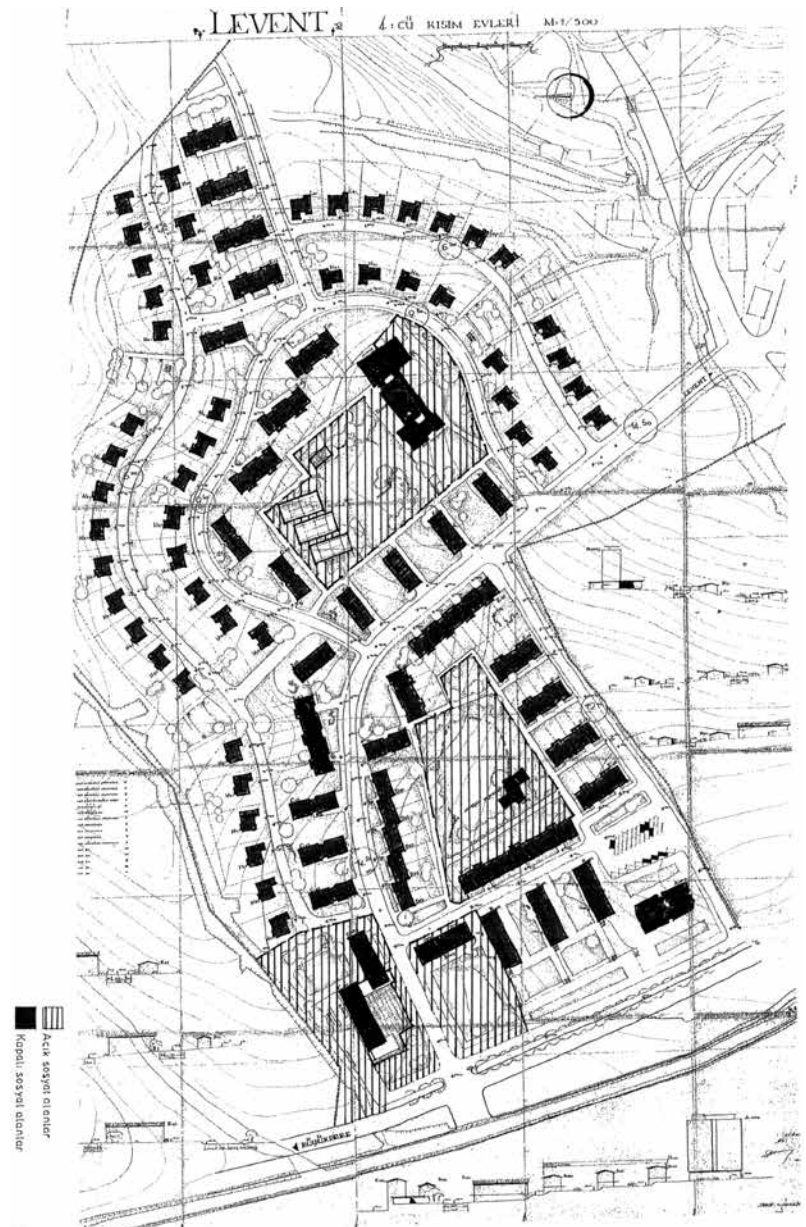
İstanbul sanayisinin sermaye yapısı küçük ve orta boy işletmeler ağırlıklıdır. 1964 yılındaki sayımda İstanbul'daki küçük işletmelerin sayısı 30.579 büyük işletmelerin sayısı 1.293 bulunmuştur (Tekeli, 2013, s. 121). Sanayi sektörüne ayrıcalık tanımaya istekli siyasi iradenin küçük ve orta boy işletmelerin konut alanlarının içinde gelişmesine olanak sağlamış olması, mekânsal kurgunun belirleyicisi olmuştur. Hıfzısıhha Kanunu gereği sadece ağır sanayinin kent dışında kurulması sağlanabilmiş, buna karşılık küçük sanayi kuruluşları başta Kazlıçeşme, Mecidiyeköy, Beykoz olmak üzere, Haliç Bölgesi'nde yer alan mevcut sanayiye eklenilerek yayılmıştır.

Sanayi ile iç içe gelişmiş olan gecekondu mahallelerinde, siyasetin kutuplaştığı 1970'li yıllarda, toplumsal mücadele mekânları olarak gerilim siyaseti beslenmiş ve çatışmacı siyasetin sahnesini kurulumuştur. 1980 öncesinde gerilim üzerinden siyasete eklenilen gecekondu mahalleleri, 1980 sonrasında siyasi istismarın mekânı haline gelerek, imar rantından siyasi kazanım üretmenin kaynağına dönüşmüştür. Toplumsal gerilimi imar hakları ile nötralize etme becerisi gösteren mekân siyaseti, bu beceriyi farklı ölçeklere taşıyarak sürekliliğini sağlamıştır. 1980'li yıllardan itibaren etkisini sürekli artıracak olan bu mekân siyaseti, kentin çeperlerinde büyük ekolojik yıkıma neden olacak ve toplumun adalet algısı ile oynayarak mekânı toplumsal adalet yörüngesinden çıkaracaktır.

Yeniden Yapılanma, Dağılma ve Dağıtma Dönemi

İstanbul'un, demokratik refleksleri dondurulmuş ve adalet algısı ile oynanmış bir toplumsal yapı içinde, 24 Ocak 1980 kararlarıyla somutlaşan neo-liberal akımlara teslim olduğu akıld tutulmalıdır. Ekonomide ve kamu yönetiminde yeniden yapılanmanın yaşandığı 1980'li yıllarda, mekân siyasetine dalgalı bir rejimin egemen olduğu söylenebilir. Bir yandan 1985 yılında çıkarılan 3194 sayılı İmar Kanunu ile yerel yönetimlere plan yapma yetkisi verilerek gücün merkezden yerele dağılmasına olanak sağlanırken, diğer yandan aynı Kanun'un 9. maddesi ile kentin mekânsal gelişmesinin stratejik belirleyicisi olan ulaşım altyapısına ilişkin kararlar merkezi yönetime bırakılmıştır. Merkezi yönetimin mekânsal müdahalelerine zemin hazırlayan bu düzenleme, sonraki dönemlerde pek çok kez yerel yönetimin mücadele etmesi gereken ve kentin mekânsal kurgusunu yapı bozumuna uğratan projelere yasal dayanak oluşturmuş-

Levent Vaziyet Planı
Haydar Karabey Arşivi
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/212944>)

tur. Nitekim, meslek örgütleri ve bilim insanlarının karşı görüşlerine rağmen, raylı sistem yerine lastik tekerlekli araçlarının geçişi için Boğaziçi köprülerinin inşası gerçekleşmiş ve köprülerin bağlantı yollarının tetiklediği yerleşmeler kentin ekolojik eşiklerin ötesinde yayılmasında etkin olmuştur.

Merkezi yönetimin bir diğer müdahale alanı da, turizm alanlarıdır. İmar Kanunu'nun 4. maddesi kapsamında tanımlanan bir istisna olan Turizm Teşvik Kanunu ile belirlenen turizm alanları, kentsel ölçekte görece olarak küçük alanlardır. Ancak, bu alanlarda gerçekleştirilen projeler kentin silüeti başta olmak üzere geri dönülemez etki yaratmaktadırlar. Kentsel bağlamdan kopuk ve yatırımcının önceliklerine göre planlanan turizm alanları, 2000'li yıllara gelindiğinde yeni bir boyut kazanmış ve bir köşesine konaklama tesisi eklenmiş yüksek katlı konut projelerini yerel yönetimin karar süreçlerinin dışında çıkarmanın aracı haline gelmiştir.

İmar Kanunu'nun yarattığı, merkez ile yerel arasındaki güç dağılımını belirsizleştiren mekân siyasetine rağmen, kentin tarihi ve doğal değerlerinin korunmasına yönelik yasal düzenlemelerin ve yeniden yapılanmanın bu dönemde gerçekleştirildiği belirtilmelidir. 1983 yılında 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu çıkarılarak, koruma sorumluluğu yapı ölçeğinden kentsel ve kırsal alan ölçeğine yükseltilmiş ve bu sorumluluğa sahip çıkacak bilimsel yetkinliğe sahip kurulların oluşmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. Koruma yaklaşımının kurumsallaşmasında, Türkiye'nin 1983 yılında UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmesi'ne taraf olması ve 1985 yılında İstanbul'un Dünya Miras Alanlarında uluslararası koruma kalkını oluşturulması önemli bir rol oynamıştır. Ne var ki, 2000'li yılların mekân siyaseti ulusal ve uluslararası koruma mücadelesine rağmen bir müdahale aracı yaratmıştır. 2005 yılında çıkartılan 5366 sayılı Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Kanunu ile tanımlanan yenileme alanları, sit alanlarını ve site komşu alanları kuşatan hızlı yapılaşmaya dayanak oluşturmuştur. 1995 yılında arkeolojik ve kentsel sit alanı ilan edilmiş olan Tarihi Yarımada'da, 2006'dan itibaren 22 yenileme alanı ilan edilmiş (İstanbul Tarihi Yarımada Yönetim Planı, 2018, s. 73), tarihsel bütünlüğü ve sürekliliği parçalayan, bağlamından kopuk projelere yasal zemin sağlanmıştır. Koruma ve gelişme eksenindeki bu gerilim, bir kurumsal yeniden yapılanma müdahalesini doğurmuştur. Koruma kurullarının, sit alanlarını mekân siyasetinden arınmış bilimsel

değerlerle planlama ve yönetebilme kapasitesi, 2011 yılında 648 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile tanımlanan yeniden yapılanma çerçevesinde zaafa uğramıştır. Doğal sit alanlarının yontimsel olarak ayrılması, doğal ve kültürel olanın varoluşsal bütünlüğünün bozulması, koruma bölge kurulu üyelerinin akademik güvenceden yoksun atanma ve görevden alınma usulü (Ahunbay, Dostoğlu, Ekinci, Madran, 2011) yeniden yapılanmanın amacını yeterince açık etmektedir. Yatırıma adanmış mekân siyasetinin denetlenebilmesinin güvencesi olan atanmış-seçilmiş dengesi, bir kez daha seçilmişler lehine bozulmuş ve doğal sit alanlarında yapılaşma baskısına karşı mücadele cephesi zayıflatılmıştır. Başka bir deyişle, 1980'li yıllarda doğal ve kültürel varlıkların korunmasına yönelik hayata geçirilen etkin yasal ve kurumsal yapının, 2000'li yılların mekân siyaseti ile üretilen kaçış mekanizmaları ile gücünü ve etkisini kaybettiği görülmektedir.

1980'li yıllarda güçlü bir temel atıldığı halde, 2000'li yıllarda ruhu değişen bir diğer kanun da 1984 yılında çıkarılmış olan 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu'dur. Barınma hakkı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın güvencesi altında olduğu halde, Toplu Konut Kanunu kapsamında 'sosyal konut' ifadesinin yer almaması şaşırtıcıdır. Bununla birlikte, yasal veya yasal olmayan yollarla özel ve tekil konut üretiminin yarattığı çarpık kentleşmenin aşılabilmesi için, kamu sektörünün etkin ve düzenleyici olabilmesinin yolunu açmıştır. Toplu Konut Kanunu, 1980'li yıllardan itibaren dalgalanan mekân siyasetinin adeta gösterge tablosudur. 2000'li yıllarda Kanun'un neredeyse tüm maddeleri değiştirilerek, sosyal devlet anlayışının konut üretimi için kamu sektörüne tanımlanmış olduğu rol göstermelik düzeyde kalmıştır. Buna karşılık, farklı kaynaklardan beslenen Toplu Konut Fonu'nu kullanma ve her ölçekte plan yapma yetkisi ile donatılan Toplu Konut İdaresi, Devletin en güçlü kurumlarından biri haline gelmiştir. 2004 yılında 5273 sayılı Kanun ile Arsa Ofisi kaldırılarak kamunun arazi stoğunu kullanma yetkisi de Toplu Konut İdaresi'ne devredilmiştir. Kentin çeperlerinde yer alan kamuya ait arazi stoğunun yüksek katlı konut alanlarına dönüşmesinde etkin olan Toplu Konut İdaresi, kentin yoğunluk dağılımının ekolojik eşiklere baskı yaratmasında ve makroformun sıçrayarak yayılmasında oyun kurucu olmuş, özel sektörü de peşinden sürüklemiştir. Sosyal konut üreterek gecekonduların artmasının engellenmesi gerekirken, kâr amacıyla üretilen konut alanları, orta ve üst gelir grubunun alım gücüne göre planlanmıştır. Yoksul kesimin barınma soru-

nunu göz ardı eden toplu konut politikasının tamamlayıcı ögesi imar aflarıdır. Toplu Konut İdaresi'ne bahsedilen büyük gücün amacı dışında kullanılmasını neden olan siyasi irade, ortaya çıkan boşluğu popülist mekân siyaseti ile doldurmuştur. 1980-2000 döneminde 5 ve 2000 sonrası 10 olmak üzere, 15 imar affı çıkarılarak (Tercan, 2018) yasa dışı yapılaşmayı adeta teşvik eden bir mekân siyaseti etkin olmuştur.

1980'li yılların popülist mekân siyaseti, barınma gereksinimi gibi hak temelli bir kaynaktan beslenmektedir. Buna karşılık, 2000'li yıllarda gelindiğinde, özelleştirme operasyonları mekân siyasetine yeni bir boyut katmış ve popülist siyasetin sunduğu çıkar beklentisine seviye atlatmıştır. 1994 yılında çıkarılan Özelleştirme Kanunu, kamuya gelir elde etmek ve kamu giderlerini azaltmak ile gerekçelendirilmiştir. Gerekçeler arasında yer alan Hazineye ait taşınmazların değerlendirilmesinin mekânsal yansımaları 2000'li yıllarda gerçekleşmiştir. 2005 yılında İmar Kanunu'nda yapılan değişiklik ile (3/7/2005 tarihli 5398 sayılı Kanun ile 3/5/1985 tarihli 3194 sayılı İmar Kanunu'nda değişiklik yapılmış ve Ek Madde 3 eklenmiştir) Özelleştirme İdaresi'ne her tür ve ölçekte plan yapma yetkisi verilmesi ile birlikte, stratejik önem taşıyan konumlarda yer alan kamu yapıları ve arazilerini satışa çıkarılmıştır. Finansman gelirine odaklanan özelleştirme operasyonlarının toplumsal sonuçları bir kez daha göz ardı edilmiş ve kritik konumda bulunan arsaların toplum yararına tasarlanması fırsatı kaçırılmıştır. Bunlardan biri de, İstanbul'da ölüm ile sonuçlanan trafik kazalarının en çok yaşandığı on noktadan biri olan ve metro-büs durağını günde 200 bin kişinin kullandığı Zincirlikuyu'dur (www.aa.com.tr, www.cnnturk.com). Zincirlikuyu'da bulunan Karayolları 17. Bölge Müdürlüğü arazisi, 2007 yılında Özelleştirme İdaresi tarafından yüksek emsal değeri ile planlanmış, Şehir Plancıları ve Mimarlar Odası plana itiraz etmiş, ancak dava sonuçlanmadan arazi satılmıştır. Meslek odalarının verdiği mücadeleye rağmen gerçekleşen proje, İstanbul'un kuzey-güney ve doğu-batı yönlerindeki en yoğun ulaşım akslarının keşiştiği, farklı ulaşım türlerinin entegre olduğu kavşağın toplum yararına düzenlenme şansını ortadan kaldırmıştır. Metrobüs kullanıcısı 200 bin kişiye ise maalesef viyadüklerin arasında sıkışarak beklemek layık görülmüştür. Kamu yönetiminin, geliştirilen projelerin toplumsal yaşam üzerinde yaratacağı etkiyi dikkate alarak yatırımcı ile müzakeretmesi beklenir. Ancak, finansal getiri beklentisi ile arazinin gelişme biçiminin toplumsal sonuçları göz ardı edilmiştir. Özelleştirilen kamuya ait

arazilerde ikonik yapılar tasarlayan değerli mimarların, ortaya çıkacak toplumsal sonuçları öngörmesine ve toplum adına sorumluluk üstlenerek kamu yöneticilerinin zihnini dönüştürücü telkinlerine gereksinim duyulmaktadır.

1980'li yıllar küresel ölçekte neo-liberal kentleşme dalgasının başlangıcı kabul edilmektedir. İstanbul'da da tekil projeler üzerinden bu dalga'nın izi sürülebilir. Ancak, 2000'li yıllara kadar, mekân siyasetinde yerleşme deneyimi (1985 tarihli 3194 sayılı İmar Kanunu), korumacı yaklaşımın kurumsallaşması (1983 tarihli 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 1983 tarihli 2960 sayılı Boğaziçi Kanunu) ve popülist imar aflarının (1983 tarihli 2805, 1984 tarihli 2981, 1986 tarihli 3290 ve 1987 tarihli 3366 sayılı kanunlar) etkisi ile küresel neo-liberal dalganın sönmüldüğü söylenebilir. İmar üzerinden yaratılan değer, geniş çaplı kitleler tarafından paylaşılmış ve makul sayılabilecek düzeyde birim yarar dağıtılmıştır. Kuşkusuz, bu kitlesel uzlaşının bir ekolojik bedeli vardır. Orman ve tarım alanları ile su toplama havzalarında ekolojik dengeyi bozan yapılaşma gerçekleşmiştir. Buna karşılık, 2000'li yıllarda mevzuatta yapılan düzenlemeler ve kurumsal yeniden yapılanma ile, neo-liberal dalgayı tsunamiye dönüştüren bir mekân siyaseti egemen olmuştur. Bir yandan tekrarlanan imar afları ile kitlesel uzlaş korunurken, diğer yandan büyük müdahaleler aracılığıyla dağıtılan değer devleşerek az sayıda kişi veya kurum tarafından paylaşılmaya başlamıştır. Bir bakıma, popülist mekân siyasetinin ürettiği seçmen desteği, büyük hamleler ve müdahaleler ile sıçrayan mekân siyasetinin güç kaynağı olmuştur. İstanbul'un seçmen coğrafyası, popülist mekân siyasetinden yarar sağlamış olan kesimlerin, 2000'li yıllarda ülke ölçeğinde egemen olan muhafazakâr-liberal iktidarın değirmenine istikrarla su taşıdığını ortaya koymaktadır.

İstanbul'da mekân siyasetinin tarihsel akışı, Robert Dahl'ın demokrasiden poliarskiye dönüşen yapıya ilişkin tezini kısmen doğrularken, sosyo-ekonomik olarak dezavantajlı grupların politikaya mekân üzerinden ilgisi ve eklememesi bakımından ayrılmaktadır (Dahl, 1956).

Zincirlikuyu Metrobüs Durağı
(<https://www.diken.com.tr/>)

Sonuç Olarak

İstanbul'da mekân siyasetinin 100 yıllık tezahürleri, kamu yönetiminde zihniyet dönüşümünün ve sosyal belediyecilikten imarcılığa doğru akan sürecin mekânsal sonuçlarını ortaya koymaktadır. Cumhuriyetin ilanı mekân siyasetinde beklendiği gibi köklü bir değişiklik yaratmamış, yeni bir toplumsal yaşam kültürünü hayata geçirmeye yönelik determinist mekân siyaseti sürdürülmüştür. Buna karşılık, çok partili siyasi hayata geçiş ile birlikte değişim başlamış ve 1950'li yıllardan itibaren oportünist mekân siyasetine geçilmiştir. 1950'li yılların oportünizmi, başta karayolları olmak üzere yatırım alanlarını belirleyen dış politika ekseninde gelişirken, 1980'li yıllarda popülist iç politika eksenine kaymış ve geniş kitlelere yayılmıştır. Bu yayılmanın ekolojik bedeli yüksek olmuştur. 2000'li yıllar ise nokta atışlar ile oportünizminin seviye atladığı yıllar olarak mekân siyasetinin kara lekelerini tarihe geçirmiştir.

Kuşkusuz tüm müdahaleler, karşı mücadele-sini yaratmıştır. Verilen mücadeleler sonunda,

az sayıda da olsa kazanımlar gelecek yüz yıl için umut vermeye devam etmelidir. ■

Fatma Ünsal, Prof. Dr., MSGSÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

Kaynakça

- Ahunbay, Z., Dostoğlu N., Ekinci, O., Madran, E. (2011), Koruma Alanları Yeniden Tarifleniyor: Gelişmeler Üzerine Uzman Görüşleri, *Mimarlık*, Sayı 362, Mimarlar Odası, Ankara. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=376&RecID=2791>
- Bilsel, Cana (2010) "İstanbul'un Dönüşümleri: Prost Planlaması ve Modern Kenti Yaratmak", *Osmanlı Başkentinden Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent, 1910-2010*, Der. İpek Yada Akpınar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 49-66.
- Boysan, Burak (2020) "Menderes'ten Önce Menderes'ten Sonra", İstanbul Dergisi, Sayı 003, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul. <https://www.istdergi.com/tarih-belge/menderesten-once-menderesten-sonra>
- Dahl, Robert (1956) *A Preface to Democratic Theory*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Güneş, Songül (2020) *Muhittin Memduh Üstündağ'ın Hayatı, İstanbul Valiliği ve Belediye Reisliği (1884-1953)*, Medeniyet Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Güneş, Songül (2021) "Muhittin Memduh Üstündağ'ın İstanbul Valiliği ve Belediye Reisliği Dönemi (1926-1938)", *Takın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, sayı 40, s. 279-312.
- İstanbul Tarihi Yarımada Yönetim Planı (2018), İstanbul Tarihi Alanları Alan Yönetim Başkanlığı, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, Küçükkaya, İsmail (2012) *Cumhuriyetin İlk Yüzyılı: 1923-2023*, Kronik Kitap, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1994) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TBMM Tutanak Dergisi, 28.2.1951, C. 5, s. 1201-1203.
- TBMM Tutanak Dergisi, 26.2.1957, C. 2, s. 910.
- Tekeli, İlhan (2009) "Modernleşme Sürecinde İstanbul Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?", 4. Aydınlanma Sempozyumu, 10-11 Nisan 2009, Osmanlı Bankası Müzesi, İstanbul.
- Tekeli, İlhan (2013) İstanbul'un Planlamasının ve Gelişmesinin Öyküsü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tercan Binali (2018) "1948'den Bugüne İmar Afları", *Mimarlık*, Sayı 403, Mimarlar Odası, Ankara, s. 20-26.
- Turan, Şerafettin (1963) *Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/64655>
- Uluskan, Seda Bayındır (2010) *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Yöney, Nilüfer Baturayoglu (2018) "Modern Bir Planlama Deneyimi Ataköy İstanbul", *Mimarist*, Ocak 2018/1, İstanbul, s. 58-68. <https://istanbultarihi.ist/352-istanbul-baruthaneleri>
- Yurdakul, İlhami (2017) "İstanbul'a İçme Suyu Temini Terkos Suyu", *Z Dergisi Mevsimlik Tematik Dergi: Su ve Şifâ*, Güz 2017/2, s. 154-159.
- <https://www.aa.com.tr/tr/trafikte-degis-en-hayatlar/istanbulda-en-cok-kazanin-yasandigi-10-kara-nokta-belirlendi/2239850>
- <https://www.cnnurk.com/yerel-haberler/istanbul/merkez-yaklasik-200-bin-kisinin-kullandigi-zincirlikuyu-metrobus-duragi-yenilendi-1640019>
- <https://www.gastearsivi.com/gazeteSayisi/milliyet/1931-06-03>
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/27885>
- <http://www.eskiistanbul.net/448/aksaray-bolgesi-hava-fotografi-1959#lg=0&slide=0>
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/212944>
- <https://www.diken.com.tr/>

Centennial Manifestations of Spatial Politics

Space is the source, aim and instrument of politics. It is targeted to chase and comprehend the reality which makes the space an object of politics throughout the history of the Turkish Republic in this article. Three periods have been identified and a panorama has been displayed based on a limited number of sections taken from each period. In the early years of the Republic, the fundamental spatial transformation initiated by the new regime and widely put in place primarily in Ankara and followed by the other Anatolian cities, has not been applied to Istanbul. However, the space politics prioritizing social gains through educational mobilization, enhancement of the public health systems and improvement of the accessibility of public masses to the arts and cultural events has been embraced. After the establishment of the multi-party system, the development operations initiated by Menderes in a political environment which is prone to speculative interventions have not only caused excessive demolitions but also has made Istanbul the showcase/space of the political power. Istanbul became the destination of massive migration waves triggered by the national economic policies, leading to the transformation of the traditional low-rise buildings into the high-rise ones, supported by the legislation encouraging the construction industry. On the other hand, disregarding the illegal developments and encouraging them by development amnesties laid the antagonistic ground for the populist space politics. Starting from the 1980's, space has become the facilitator of the political misuse through the integration of populist space politics and neo-liberal policies. Nevertheless, the fluctuations of the space politics through the establishment of legislation on preservation and democratization have slowed down the global neo-liberal pressure till the early 2000's. But, the space politics of the 2000's leading to major changes in the legislations and the institutional restructuring magnified the neo-liberal wave. The manifestation of the space politics in Istanbul, shifting from determinism to opportunism over 100 years, has not only led to ecological losses but also withdrew the space out of the orbit of justice.